

УДК: 94(477.52):329.25 «1960/1980»

DOI: 10.26661/swfh-2019-52-040

Дисидентський рух на Сумщині в 1960-х – 1980-х рр.: особистості, ідеї, напрями діяльності

Л. І. Рожкова

Сумський національний аграрний університет
aluda-6619@ukr.net

Ключові слова: дисиденти, Сумщина, інакодумство, інтелігенція, шістдесятники, творчість, «самвидав», ідеологія.

У статті розглядаються основні аспекти дисидентського руху на Сумщині в 1960 – х - 1980 – х рр. Автор акцентує увагу на регіональні особливості інакодумства. Проаналізовано напрями та ідеологію дисидентського руху, форми діяльності учасників цього руху як на теренах Сумщини, так і в масштабах СРСР. Охарактеризовано творчість сумських письменників – шістдесятників як явище національно – культурного та суспільно – політичного життя. Визначено вплив перебудовчих процесів другої половини 1980 – х рр. на зростання суспільної та політичної активності у регіоні.

Dissident movement in Sumy region in the 1960s-1980s: personalities, ideas, directions of activity

L. I. Rozhkova

Sumy National Agrarian University

Key words: dissidents, Sumy region, dissent, intellectuals, sixties, creativity, «samizdat», ideology.

The article deals with the main aspects of the dissident movement in Sumy in the 1960s and 1980s. The author focuses on the regional features of dissent. The directions and ideology of the dissident movement, the forms of activity of participants of this movement both on the territory of Sumy region and on the scale of the USSR are analyzed. The work of the Sumy writers - the Sixties as a phenomenon of national - cultural and socio - political life has been characterized. The influence of the restructuring processes of the second half of the 1980s on the growth of social and political activity in the region was determined.

Протягом усього періоду існування комуністичної тоталітарної системи неодмінною її ознакою залишалося придушення будь-яких опозиційних настроїв, переслідування та покарання інакомислячих. Сам факт поширення протестних настроїв, виникнення дисидентських організацій, свідчив про глибоку системну кризу побудованого у СРСР суспільно-політичного та економічного ладу. В літературі існують певні розбіжності щодо визначення сутності дисидентського руху. Як зазначає А.Русначенко, «це поняття надто широке і за браком вдалішого терміну його таки можна застосувати почасти до всієї сукупності рухів спротиву в СРСР з 50-х років минулого століття...Дисидентськими у вужчому чи навіть найточнішому значенні слід називати ті течії, які все ж прагнули поліпшення, виправлення системи (і, відповідно, дисидентами – їх представників). Ті ж, які виступали за її демонтаж, були вже політичними її противниками, борцями за інші устрої та спільноти» [5, с.3-4]. Поряд з терміном «дисидентство» часто вживають визначення «інакодумство». Ці понят-

тя не цілком тотожні. На думку Б.Захарова, «інакодумець стає дисидентом, якщо він у тій чи іншій формі не погоджується з офіційною точкою зору в будь-якій сфері життя, не приховує своїх поглядів, внаслідок чого вступає з нею у конфлікт» [5, с.17]. Відтак, «...дисидентство визначається не метою, а засобами боротьби. Тому участь у правозахисних акціях, навіть з політичною метою, є проявом дисидентства».

Це явище має кілька вимірів: етнічний, соціальний, регіональний. Дисидентський рух був найбільше поширений у західних областях України та місті Києві, втім на локальному рівні інакодумство мало свої особливості: у нього не було столичної «парасолі гласності», завдяки постійній присутності там великої кількості груп іноземних журналістів, дипломатів, туристів. У багатьох випадках ставлення до інакодумців з боку каральних органів та спецслужб було більш жорстоким [6, с.4].

В українській історіографії явище дисидентського руху представлене низкою праць узагаль-

нюючого характеру [8,4,3,7]. Значно менше вивчене це явище на регіональному рівні, зокрема, на Сумщині. У праці В.Чорновола «Лихо з розуму (портрети двадцяти злочинців)», що побачила світ уперше 1966 р. у Франції і має, значною мірою, характер джерела [9], вміщено дані про уродженців Сумщини – Євгенію Кузнецову та Михайла Осадчого, уривки зтабірних листів Є.Кузнецової, бібліографія творів М.Осадчого, відгуки на його дисертацію, присвячену творчості О.Вишні, а також добірка віршів та листування. Біографічні дані про сумських письменників – шістдесятників можна знайти у літературно – художніх виданнях [1, 16]. У науково – документальному виданні «Реабілітовані історією. Сумська область» вміщено нариси про поета М.Данька, прозаїка та літературознавця Б.Антоненка – Давидовича, перекладача М.Лукаша, журналіста та літературознавця М.Осадчого, дисидента, члена Української Гельсінської Групи П.Рубана [11,12,13]. Вагомим внеском у дослідження зазначеного явища є збірник документів та матеріалів «Інакодумство на Сумщині (1955 – 1990)», опублікований 2012 р. [6]. У збірнику подані документи, що висвітлюють історію протестних настроїв та проявів інакодумства комуністичному авторитарному режимові на території Сумщини, починаючи з часів хрущовської «відлиги» до періоду пізньої «перебудови». Документи стосуються найважливіших форм «антисоветських проявів» - від випадкових розмов, розповсюдження листівок, творів «самвидаву» і до створення підпільних організацій. Один з упорядників зазначеного збірника, В.Артюх, присвятив загальним контуром і орієнтиром інакодумства на Сумщині окрему статтю [2, с.22-44]. Отже, завдяки зусиллям сумських краєзнавців створено значну джерелознавчу базу для подальших досліджень дисидентського руху.

Автор даної статті ставить за мету на основі аналізу опублікованих джерел розкрити особливості дисидентського руху на теренах Сумщини, висвітлити діяльність уродженців краю – учасників правозахисного руху – 1960-х початку 1980-х рр., дослідити його ідеологічні засади та основні напрями.

Власне, дисидентство було проявом опозиційності правлячому комуністичному режимові. За своїм змістом воно було, перш за все, культурницьким рухом, формою морального спротиву, що не ставив перед собою чітких політичних цілей. Ця течія пройшла у своєму розвитку шлях від шістдесятництва до дисидентства, що існувало у різних напрямках: національне, правозахисне, релігійне. Творчість письменників – шістдесятників за своєю сутністю була інакодумством по від-

ношенню до усталених канонів «соцреалізму». Позбавлена звеличувального пафосу на адресу партійних керманічів, вона зверталася до традицій та джерел традиційної української культури. Однією з найпомітніших постатей у середовищі сумських шістдесятників був поет Микола Данько (1926 - 1993). Уродженець селища Славгород Краснопільського району, навчався у місцевій школі, у лютому 1943 р. евакуювався до Курської області, де працював в ударній військовій частині, брав участь у відбудові Сталінграда. По завершенні військової школи радистів потрапив на фронт, брав участь у визволенні Будапешта та Відня. Після війни навчався у Конотопському авіаційному училищі, служив у військових частинах, згодом працював на заводі поблизу Львова. 1956 р. М. Данько закінчив Львівський університет ім. І. Франка, здобув фах журналіста. Працював на різних посадах у редакціях газет «Ленінська молодь» (Львів), «Ленінська правда» (Суми), журналу «Початкова школа» (Київ) [1, с.170]. За поетичну збірку «Червоне соло» (1967) був звинувачений у «буржуазному націоналізмі». У виступі першого секретаря Сумського обкому КП України Б.Вольтовського на пленумі у липні 1967 р. пролунала гостра критика збірки та звинувачення автора в «ідейній незрілості», у тому, що автор «...у завуальованій формі називає рабами, лакизами, плебеями, воронами, перевертнями і навіть псами людей, котрі розмовляють іншими мовами радянських народів, переважно, російською мовою...» [6, с. 284]., 20 років твори поета не публікувалися, він заробляв на життя вантажником та сторожем. 1991 р. опублікував збірку віршів «Й сонця прихилив би!..», був прийнятий до Національної спілки письменників України. Проте, роки поневірянь та переслідувань з боку КДБ позначилися на стані здоров'я поета, 1993 року він передчасно помер. Відомий діяч українського національно – визвольного руху 1970 – х – 90 – х рр., поет Степан Сапеляк у спогадах зазначав: «Схиляюся перед пам'яттю Миколи Данька. В ньому я завжди шукав Істину. Він був нею. Він був моїм старшим другом і дорогим мені поетом. Пізніше ми видавали з ним харківський самвидав та друге число «Кафедри» [15, с. 77]. Мова йде про поза цензурний літературно – громадський часопис, створений Українською асоціацією незалежної творчої інтелігенції (УАНТИ).

У творчості сумського поета Анатолія Семенюти (1937-1978) домінували патріотичні мотиви. Ще у період навчання на філологічному факультеті Сумського державного педагогічного інституту потрапив під нагляд КДБ, за сфальсифіковани-

ми звинуваченнями був засуджений до 8 місяців позбавлення волі, в'язниці вийшов з підірваним здоров'ям. В поемі «Українська рапсодія» (1964) він порушив тему «перевертнів», тобто людей, що зрікаються власного народу, звертався до трагічних сторінок історії України:

*У сорок сьомім, у сорок сьомім,
По вінця повнім сухого сонця.
Він був, як диво, він був як радість –
Окраєць хліба, черствий окраєць.
Хліб – сльози неньки, хліб сні дитинства...
А бог із рамки на нас дивився,
Крізь срібні вуса бог посміхався,
Дивився наскрізь – і прислухався.*

Як зазначав журналіст та краєзнавець Г. Петров, який виступив на захист поета, «...не прошив вусатий бог поетові правду і чесність. Наздогнав його своїми послідовниками через десятиліття. Кинув до в'язниці і – врешті – звів його, 41-річного, з цього світу, який поет до останніх днів називав сонячним» [6, с.189]. Майже через тридцять років після смерті автора, було видано збірку поезій А.Семенюти «Борг».

Геннадій Петров (1936-1996) належав до кола шістдесятників, жив і працював у Сумах. Як і М. Данько, навчався у Львівському університеті, спілкувався з братами Горинями, В'ячеславом Чорноволом, Михайлом Осадчим. Згодом, працюючи на посаді відповідального секретаря Сумської районної газети «Вперед», був, за висловом письменника Ю.Царика, «озонним струменем у заляканій знекисненій громаді обласного центру» [6, с.190]. Мав надзвичайно широке коло інтересів: краєзнавство, художня література, мистецтво, історія, філософія, астрономія... Невтомний просвітник і краєзнавець, автор близько 1500 публікацій, Г. Петров повернув з небуття імена видатних земляків, відкрив невідомі факти життя та творчості драматурга Якова Мамонтова, художника, засновника Сумського художнього музею Ніканора Онацького, письменника Гната Михайличенка, поетів Володимира Нарбути, Олександра Олеся, Павла Грабовського, Василя Алешка, Павла Коломійця, підприємців Івана і Павла Харитоненків, Олексія Алчевського. Г.Петров першим публічно виступив проти знесення Воскресенської церкви – найдавнішої кам'яної споруди в Сумах, пам'ятки «козацького бароко» кінця XVII – XVIII ст. 1997 р. у видавництві Сумського державного університету вийшла друком збірка статей і нарисів Г. Петрова, присвячена поету, уродженцю м. Білопілья, О.Олесю «Рідний берег поета» (упорядник – О. Ткаченко). Краєзнавці Сум шанують пам'ять Г.Петрова. Традиційними

стали Петровські читання, які проводить Державний архів Сумської області. 2017 р. побачило світ фундаментальне видання щоденників, нарисів та статей Г.Петрова [10].

Місцем творчого спілкування сумських письменників – шістдесятників була квартира молодого літератора, згодом – прозаїка та редактора Сумського обласного телебачення, Юрія Царика (1938 -2014), у будинку №50 по вул. Комсомольській (нині – вул. Д.Галицького). Тут збиралися, як згадував Ю.Царик, одні й ті ж люди: Г.Петров, А. Семенюта, В. Баранкін, М. Данько. «У ті часи під наглядом була кожна інтелігентна, мисляча людина, підцензурним не лише слово, а й душа» [6, с. 189]. Уродженець Чернігова, Ю. Царик з початку 1950-х рр. жив у Сумах, закінчив педагогічний інститут ім. А.С. Макаренка, працював учителем в одній із шкіл Сумського району, згодом – на кафедрі Сумського педінституту. 1966 року був затриманий співробітниками КДБ, які провели обшук в його помешканні. Забороненої літератури не знайшли, хоч між сторінками деяких книжок залишилися непоміченими «крамольні» вірші Василя Симоненка. Ю. Царіку ставили у провину читання поеми В. Сосюри «Мазепа», спілкування з М.Даньком, А.Семенютою, Г.Петровим. Позбавлений житла та роботи в обласному центрі, тривалий час працював у Конотопі кореспондентом міськрайонної газети «Радянський прапор», з 1976 р. – на Сумському телебаченні. Протягом тривалого часу творчість прозаїка Ю.Царика замовчувалась, оскільки він перебував під спостереженням. Лише 1983 р. у Харківському видавництві «Прапор» було опубліковано першу збірку «Нетипові типи». В анотації зазначалося, що це сатира та гумор, але сам автор визначив жанр як «трагірески» - сміх крізь сльози. Справжнє визнання прийшло до письменника лише в 1990-х - на початку 2000-х рр. У сумських видавництвах вийшли книжки «Пісочний годинник» (1993 р.), «Кладка над прірвою» (1998 р.), «І німий заговорив» (2000 р.), «Рабства світу цього» (2003 р.), «Поверніться літа мої...» (спогади про Володимира Затулівітра, 2005 р.), «Запрягайте коні в шори» (2007 р.). До 70-річчя від дня народження Ю.Царика в Сумах вийшов друком біобібліографічний покажчик.

Основною формою дисидентської активності був так званий «самвидав» - читання, створення та розповсюдження заборонених офіційною цензурою текстів, зокрема, творів О.Солженіцина, М.Брайчевського, анонімної політичної публіцистики. У Сумах на квартирі журналіста О.Кубатки кілька осіб збиралися для читання трактату І.Дзю-

би «Інтернаціоналізм чи русифікація». Журналіст та агроном Борис Ткаченко з Лебедина (народився 1937 р. на Полтавщині) познайомився з автором під час навчання на історичному факультеті Київського держуніверситету імені Т.Г.Шевченка, та отримав заборонений рукопис, що в подальшому не раз згадували при розгляді його особистої справи. 1972 р., коли відбувався суд над І.Дзюбою, Б.Ткаченко був викликаний до Києва для участі у процесі. На суді він заявив, що рукопис у Дзюби «сам випросив», ознайомитися зі змістом ще не встиг, але помітив у тексті багато цитувань В.Леніна, «...а вождю треба вірити» [6, с.207]. На партійних та загальних зборах колективу «Сільгосптехніки», засіданні райкому компартії Лебединського району, Б.Ткаченко був звинувачений у «буржуазному націоналізмі», «проведенні українізації». Дехто з керівників будовав ці звинувачення на «неспростовних доказах»: «...ти вражеський буржуазний націоналіст і вопреки партії займаєшся українізацією, бо ходиш у кожусі і балакаєш по – українськи. А ще держиш у хазяйстві козу, чим позориш ім'я комуніста» [6, с.207]. Тиск влади, як згадував Б.Ткаченко, посилювався: довелося працювати і зварником, і шофером, і трактористом. З 1984 р. був головним агрономом «Агрохіму» Лебединського району. Багато та плідно працював у галузі краєзнавства, етнографії, фольклористики, автор книг «Совість» (1989), «Поле без гербіцидів – душа без погонича» (1991), «Лебедія» (2000), «За горами гори...» (2001), «Пісні рідного краю» (2004), «Важка стежка до Бога» (2007). Одним з перших на Сумщині дослідив причини і наслідки злочину геноциду проти українського народу – Голодомор 1932 -1933 рр., 1993 р. видав працю «Під чорним тавром», яка була номінована на Шевченківську премію. 2008 р. вийшло друком повне видання, що вміщує спогади очевидців – мешканців Лебединщини, численні місцеві факти та свідчення, документи. Багаторічна подвижницька праця Б.І.Ткаченка була визнана, зрештою, в наш час. Він став лауреатом літературної премії ім. М.Хвильового та премії ім. В.Стуса, з 2008 р. – почесним громадянином м. Лебедина.

Ідеї, викладені І.Дзюбою у зазначеному творі, набули програмного характеру для українських дисидентів. Автор, засуджений за антирадянську агітацію та пропаганду, здобув підтримку з боку правозахисників. Уродженець Кролевеця Микола Лукаш (1919-1988), перекладач, письменник після арешту Дзюби в 1972 р. звернувся у вищі владні інстанції України на підтримку дисидента і запропонував відбутися замість І.Дзюби визначене йому судом покарання. За цей вчинок М.Лукаша виключи-

ли зі Спілки письменників, поновлений лише 1988 р., незадовго до смерті. Була накладена заборона на публікацію його перекладів. [12, с. 203-208].

Ще однією формою протестної діяльності інтелігенції 1960-х – 1980 – х рр. було підписання листів та звернень до керівництва держави на захист переслідуваних владою осіб. Зокрема, уродженець м. Ромни, письменник Борис Антоненко – Давидович (1899 – 1984), один з моральних лідерів шістдесятників, звернувся разом з іншими 78 особами до керівництва УРСР з приводу судових процесів проти української інтелігенції. 1970 р. Б.Антоненко – Давидович повторно звертався з протестом проти засудження Валентина Мороза. Твори письменника, зокрема, роман «За ширмою» (1963), де описані роки перебування у таборі і на засланні, не публікувалися [13, с. 109].

Загалом дисидентський рух не мав єдиної ідеологічної спрямованості. Що стосується уродженців Сумщини, то більш чітко окресленою є націонал – комуністична ідеологія, спротив політиці зросійщення, протест проти упослідженого становища української мови і культури, що вперше знайшов відображення у праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Євгенія Кузнецова (дівооче прізвище - Савчук) народилася 1913 р. у багатодітній родині робітника у м. Шостці, закінчила хімічний технікум, одержала призначення до м. Тамбова. Відтоді жила і працювала за межами України. 1962 р. повернулася на Батьківщину, приєдналася до руху шістдесятників, виготовляла й поширювала самвидав. Була заарештована у серпні 1965 р., наступного року засуджена до чотирьох років таборів суворого режиму за ст. 62 ч.1 (антирадянська агітація та пропаганда). Через два роки амністована. 1967 р. Є. Кузнецовою була написана стаття з конкретними вказівками як вести боротьбу проти існуючої політичної системи «Якщо ти почав боротися за існування свого народу, своєї культури, то знай ...» [6,с.93-95], основну увагу приділено проблемі захисту української культури.

В 1960- х рр. на теренах Сумщини діяли осередки загальноукраїнських правозахисних організацій, зокрема, Українського національного фронту (УНФ) та його «спадкоємця» - УНФ – 2. Серед активних учасників цієї організації був уродженець м. Конотопа Г.Фельдман [5,с.71].

Однією з характерних особливостей біографій багатьох сумських шістдесятників – їхній зв'язок із Західною Україною. Так, у Львівському університеті ім. І.Франка навчалися Микола Данько, Геннадій Петров, Григорій Хвостенко. Науковим співробітником Інституту суспільних наук АН

УРСР у Львові був уродженець Роменського району Григорій Нудьга. [14, с. 512-515]. Перед своїм арештом працював інструктором Львівського обкому КПУ та викладав в університеті ім. І.Франка уродженець Недригайлівського району Михайло Осадчий (1936-1994). Двічі, 1966 та 1972 р., М. Осадчий був засуджений за звинувачення у проведенні «антирадянської агітації й пропаганди», за гостросоціальною повістю «Більмо», опубліковану в журналах «Сучасність» та «Визвольний шлях», [12, с. 440], а також за поетичну творчість. [9, с. 217-218].

Високий рівень національної свідомості, властивий широким верствам західноукраїнського суспільства, ще живі спогади про боротьбу ОУН – УПА, стали одним із джерел формування опозиційних настроїв та ідеології для уродженців Сумщини. Зокрема, уродженець Білопільського району Григорій Хвостенко (народився 1952 р.) під час навчання у Львівському університеті підтримував зв'язки з підпільною організацією «Український національно-визвольний фронт». Разом з її очільником З.Попадюком видавав журнал «Поступ», в якому опублікував статтю «Наші засади» під псевдонімом М.Сьогодні, вбачав ідею побудови Української держави в межах соціалістичної системи [6, с.122-126]. Після викриття УНВФ Хвостенко був відрахований з університету, працював журналістом в Сумах.

1976 р. була створена найвідоміша всеукраїнська правозахисна організація - Українська Група Сприяння виконанню Гельсінських угод. Як зазначає Б.Захаров, це була спроба легального впливу на уряд СРСР – держави, яка була серед учасників наради з проблем безпеки та співробітництва в Європі та приєдналась до її Заключного Акту. Цей документ декларував повагу прав людини й основних свобод, що суперечило правозастосувальній практиці в Радянському Союзі [5, с.103-105].

Художник – інтарсист (один з видів художньої інкрустації, оздоблення виробів з дерева шляхом врізування в їх поверхню деталей дерева інших порід) Петро Рубан (1940 - 2012) уродженець м. Конотопа, чотири рази засуджувався за політичними статтями, загальний термін перебування в ув'язненні склав 23 роки. Останній термін покарання (5 років) отримав за «антирадянську агітацію і пропаганду та незаконне володіння зброєю». Справжньою причиною обвинувачення було те, що він без дозволу, а з особистої ініціативи виготовив сувенір з нагоди 200- річчя утворення США та присвятив його американському народу. Незважаючи на підтримку відомих громадських

діячів, зокрема, Л.Лук'яненко, Петро Рубан відбув покарання у мордовських таборах. 1985 Петро Рубан був прийнятий до Української Гельсінської Групи. Наприкінці 1980 – х років емігрував з родиною до США [11, с.128].

Перебудовчі процеси другої половини 1980-х рр. зумовили активізацію суспільної та політичної активності на Сумщині, де почали створюватись громадські об'єднання, організації, товариства. Одним з перших неформальних об'єднань стало історико - краєзнавче товариство «Спадщина», що розпочало діяльність 1987 р., у грудні того ж року провело установчу конференцію. Як зазначалося у зверненні ініціативної групи, «... діяльність товариства спрямована на збереження, вивчення, поширення матеріальної духовної спадщини в народів нашого краю, збереження і розвиток національної культури і традиції українського народу, формування національної свідомості та історичної пам'яті громадян, подолання національного нігілізму» [6, с. 235-236]. Першими керівниками «Спадщини» були О.Шевченко (в подальшому очолив товариство «Просвіта») та викладач Сумського педінституту ім. А.С. Макаренка, краєзнавець М. Манько. Представники наукової та творчої спільноти Сум створили філософський ідеалістичний клуб «Мисль» під керівництвом О. Кобилякова. Перші засідання клубу відбулися у приміщенні сільгоспінституту і були присвячені незвичним для офіційних заходів темам: «Соціальна справедливість», «Громадські ініціативи і ми». Клуб підтримував зв'язки з неформальними організаціями великих міст СРСР, почав випуск власного друкованого органу. Значною подією стало утворення на початку 1989 р. в Сумах осередку Українського історико - просвітницького товариства «Меморіал». Діяльність організації була спрямована на викриття злочинів тоталітарного режиму, реабілітацію жертв репресій. Члени «Меморіалу» відігравали найактивнішу роль у суспільно-політичному житті області. 5 березня 1989 р. у центрі Сум вони провели несанкціонований захід з метою вшанування пам'яті жертв сталінізму, під час акції поширювались листівки, в яких засуджувались злочини тоталітаризму. Одночасно було проведено екологічний мітинг, активісти «зеленого руху» збирали підписи громадян під зверненням до Верховної Ради УРСР з вимогою встановлення громадського контролю над реконструкцією виробничого об'єднання «Хімпром», обговорювались інші екологічні проблеми. Різними формами суспільної активності були охоплені і райони області. Наприкінці 1989 р. у Ромнах була створена район-

на організація Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка на чолі з Г. Дібровою. Товариство ставило завдання щодо «врятування української мови, врятування від загибелі української культури, піднесення національної свідомості, щоб зайняти поважне місце в сім'ї європейських народів» [6, с. 236]. У Шостці діяла група «Ініціатива» на чолі з Л. Коваленком.

Спочатку компартійне керівництво намагалось поставити неформальні організації під свій контроль, але ті об'єднання, що критикували владу або не йшли на співробітництво, оголошувалися екстремістськими. До них протягом 1988-1989 рр. потрапили «Народний Рух України за перебудову», клуб «Ініціатива», товариство «Меморіал» та філософський ідеалістичний клуб «Мысль». Інколи конфронтація між лідерами громадських об'єднань та владними структурами набувала досить гострих форм. Втім, ситуація в

області віддзеркалювала назрівання внутрішньо політичної загальнодержавної кризи.

Отже, дисидентський рух на Сумщині був складовою частиною опозиційного правозахисного руху 1960-х – 1980-х рр. Започаткований письменниками – шістдесятниками він спирався на ідеї націонал – культурництва і був спрямований проти зросійщення, підтримку української культури. Основними формами діяльності дисидентів було поширення та створення творів «самвидав», підтримка відомих діячів, переслідуваних комуністичним режимом. Уродженці краю брали участь у дисидентському русі поза межами області, долучались до діяльності всеукраїнських правозахисних організацій. Незважаючи на нечітку ідеологічну спрямованість та організаційну слабкість, нечисленність учасників, локальність дій, цей рух був свідченням нестабільності тоталітарного режиму і наближав його крах.

Джерела та література

1. Антологія літератури Сумщини. Біографічні нариси та твори. – Суми: Вид-во «Слобожанщина», 1995. – 236с.
2. Артюх В. Інакодумство на Сумщині: контури й орієнтири // Сумський краєзнавчий збірник / упоряд. О.М. Корнієнко, В.О. Артюх. – Суми: ВВП «Мрія», 2016. – 406 с.
3. Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Опозиція в Україні (друга половина 50 – х – 80 – ті рр.). – К.: Рідний край, 2000-616 с.
4. Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х років // Сторінки історії України ХХ століття: Посібник для вчителя. – К., 1992. – С.195-235.
5. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956 - 1987) / Харківська правозахисна група. – Харків: Фоліо, 2003. - 144с.
6. Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955-1990 рр.) / Упоряд.: Артюх В.О., Іванущенко Г.М., Садівничий В.О. – Суми: ВВП «Мрія 1» ТОВ, 2012. – 300 с.
7. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80 –х рр. - К.: Либідь, 221 с.
8. Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80 –х років ХХ століття). – К., 1994. – 221с.
9. Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців») / 36. матеріалів. Уклад В. Чорновіл. Перша українська друкарня у Франції, 1968. – 340 с.
10. Петров Геннадій. Щоденники. Нариси. Статті.: Матеріали другої науково практичної конференції дослідників «Петровські читання» / Держ. архів Сумської обл., упор. Покідченко Л.А. (відп. упоряд.) та ін.; під ред. Л.А. Покідченко. – Суми: «Колаж - Принт», 2017. - 980с.
11. Реабілітовані історією: Сумська область. У трьох книгах. Книга перша. – Суми: ВВП «Мрія – 1», 2005. – 756 с.
12. Реабілітовані історією: Сумська область: у 27 томах: у трьох книгах: книга друга / Упоряд. О.Г. Бажан, О.М. Рубанов, І.Г. Федоренко. – Суми: ВВП «Мрія – 1», 2013. – 756 с.
13. Реабілітовані історією: Сумська область: у 27 томах: у трьох книгах: книга третя. Ч.1. / Ред. - вид. група, 2015. – 496 с.
14. Рожкова Л.І. Визначний український фольклорист (До 100-річчя від народження Г. Нудьги) // Сіверщина в історії України. 36. наук. праць. Вип. 6. Київ-Глухів, 2013. – 548 с.
15. Сапеляк С. Хроніки дисидентські від головосіку. Невольничя мемуаристика. – К.: Смолоскип, 2003. - 264 с.
16. Слобожанщина. Письменники Сумщини. Хрестоматія. Вип. 20 / Упоряд. О. Вертіль, В. Вовчанецький. – Суми: ВВП «Мрія 1» ТОВ, 2016. – 336 с.